

## КОНЦЕПТУАЛДЫК МЕТАФОРАНЫН СЕМАНТИКАЛЫК ЖАНА ФУНКЦИОНАЛДЫК АСПЕКТТЕРДЕ ТАЛДАНЫШЫ

### Анализ концептуальной метафоры в семантическом и функциональном аспектах

### Analysis of the conceptual metaphor in semantical and functional aspects

**Аннотация:** Бул макалада биз Айтматовдун чыгармаларынын негизинде концептуалдык метафоранын өзгөчөлүктөрүн аныктап, жана анын сүрөттөмө, күчөтүү жана эмоционалдык (экспрессивдүү) деп бөлүнгөн функцияларын талдоого алабыз.

**Аннотация:** В этой статье мы идентифицируем и описываем особенности концептуальной метафоры и анализируем ее функции, подразделяемые на интенсифицирующую, эмоциональную (выразительную) и описательную на примере произведений Айтматова.

**Abstract:** In this article we identify and describe the features of the conceptual metaphor and investigate its functions subdivided into intensifying, emotive (expressive) and descriptive in Ch. Aitmatov's works.

**Урунттуу сөздөр:** метафора, концептуалдык метафора, семантикалык аспектилер, функционалдык аспектилер.

**Ключевые слова:** метафора, концептуальная метафора, семантические аспекты, функциональные аспекты intensifying.

**Key words:** metaphor, conceptual metaphor, semantical aspects, functional aspects.

Айтматовдун чыгармаларындагы концептуалдык метафоранын өзгөчөлүктөрүн аныктап, жана анын функцияларын талдоого алуу үчүн, макалабыздын башында метафора жана концептуалдык метафоранын аныктамаларына токтолуп кетсек. Метафора – сөз менен контекстик логикалык маанилердин ортосундагы, эки тиешелүү(маанилеш) түшүнүктөрдүн айрым касиеттеринин же белгилеринин окшоштугуна негизделген байланыш. Метафораны сөздүн бардык шарттуу бөлүктөрүндө, зат атоочтордо, сын атоочтордо, этиштерде, тактоочтордо, ал тургай кээде сөздүн жардамчы бөлүктөрүндө да, башталгыч сөздөрдө да таанууга болот. И.Р. Гальпериндин айтымында, ушул жөнүндө төмөндөгүдөй “A metaphor becomes a stylistic device when two different phenomena (things, events, ideas, and actions) are simultaneously brought to mind by the imposition of some or all of the inherent properties of one object on the other which by nature is deprived of these properties. Such an imposition generally results when the creator of the metaphor finds in the two corresponding objects certain characteristic features which have something in common”, - деп такталып кетет [2, p.125].

Дж.Лакофф менен М. Жонсондун теориясында концептуалдык метафора (англ. conceptual metaphor)- билимдин ар кандай домендерге таандык түшүнүктөрдүн (концептуалдык структуралардын) ортосундагы байланышты орнотууга негизделген эң маанилүү (когнитивдүү) таанып билүү механизмдеринин бири. Метафора “бир түрдүн маңызын башка түрдүн маңызы боюнча түшүнүү жана ойлоону” [Лакофф, Джонсон 1980: 5]. Ошентип, концептуалдык метафора теориясы үчүн метафора - бул адамдын ой жүгүртүүсүнүн деңгээлинде болуп, андан кийин тилдик структураларда чагылдырылган процесс.

Метафоранын башка түрлөрү, Ю.М.Скробневдин айтымында, ошондой эле “персоналдаштыруу - адамдын касиеттерин жансыз нерселерге таандык кылуу, мисалы; ” *Убакыт, жаштыктын тымызын уурусу, Столн менин канатымда менин жыйырманчы жылым!* ” (Милтон) [3:76].

Айтматовдун темалары бизде гана эмес, чет өлкөлөрдө да кызуу талкууланып келүүдө. Ошондой эле, жазуучунун чыгармаларынын поэтикасы жетиштүү деңгээлде изилденгени менен, ушул кезге чейин Ч. Айтматовдун өзүнүн стилине же стилистикалык өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу бир аз гана изилдөөлөр жарыяланган. Муну биз айрыкча Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынан концептуалдык метафораларды аныктоодо байкадык, анткени бул ыкма дагы биздин автордун кайталангыс стилине кирет. Тексттердеги метафоралар аткарган функцияларына ылайык: күчөтүүчү, эмоционалдуу (экспрессивдүү) жана сүрөттөөчү болуп үч түргө бөлүнөт. Бул жөнүндө С.Б. Уильямстын стилистикалык функциялар жөнүндөгү теориясында мындай деп жазылат: *“Every lexical stylistic device has general, common stylistic functions, which unite all of them, and their own specific functions, which are particular only for them”* [5:78]. Бул теорияны ар бир стилистикалык каражаттын жалпы стилистикалык функциялары болот жана алардын бардыгын бириктирип турган жана алар үчүн гана тиешелүү функциялары да бар болот деп түшүнүүгө болот. Метафоранын стилистикалык үч түрдүү функцияларын, өз-өзүнчө чыгармалардан алынган мисалдардын негизинде, төмөндө, талдоого алып көрсөк.

Биринчи функция - лексиканы өзгөртүү учурунда, ошол объекттин өзгөчөлүгүн күчөтүү (intensifying). Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларында жаратылыш жана табият темасы ар-дайым аяр, ар дайым бийик сүрөттөлүп келген. «Тоолор кулаганда» романында дагы өзөк окуясын кыргыз баласынын ажырагыс дүйнөсү болуп эсептелинип келген улуу тоолор, андагы жаңоо кечирип келишкен эл, тоо койнун мекендеген жаныбарлар түзөт. Мисалы:

а) *«Тоо деген тоо, мындайда жан дүйнө кайра кубулат, кай жерде болбо, ошол жердин табиятын, кубулушун өзүңө жакын аласың. ... Ошондой болот, тоо, андан ары көк асман, мелтиреген ак булутка колуң жетчүдөй туюласың. Ак чоку алдына келип, анын адам жеткис ак мөңгүсү менен ак кары, алаканыңда тургандай көрүнөт. Тоо бул тоо деген сүрөттөлүштөн башталып, тоо -табият, кубулуш, андан ары көк асман, мелтиреген ак булут, ак мөңгү, ак кар деп салыштырып, тоонун алаканга салгандай көрүнүшүн берет. Бир эле тоо лексикасы өзгөчө күчөтүлгөн түрдүү метафоралар менен берилип концептуалдуу каражат колдонулган[1:302].*

Ч. Айтматовдун чыгармаларында ар дайым адам менен коомго мезгилдин тийгизген таасирлери таасын чагылдырылып келет. Кыргыз элинин, коомунун өзгөрүшү, өсүшү адамдын жан дүйнөсүнө, бүтүндөй жашоосуна, кулк- мүнөзүнө болуп көрбөгөндөй таасир берээрин сүрөттөп келген бул саптарда: б) *“Экология дегендин көзүн бизнес дегени тазалап салды. Айтор, базар экономикасы адамдардын акылы менен дилин, адаби менен ыйманын да басып алды»,* -деген өкүнүү айтылат романда. Биз бул сүрөттөөнү бул чыгармадан концептуалдык метафоралардын жардамы менен өзгөчө байкоодобуз.

Бул ошол эле чыгармадан дагы бир сүрөттөмө алып көрсөк: с) *«Кези келгенде бир кездеги күч атасын тааныбаган Жаабарс да бул законго баш ийип берди».* Мезгилдин таасиринен адам кыйналып, коом ага арачы түшө албай турганда, ошол улуу тоолорду мекендеген бей күнөө барстарга да болуп көрбөгөндөй пландар түзүлөт. Жаабарс бул барс, күч атасын тааныбаган, законго баш ийип берген, бей күнөө деген күчөтүлгөн метафоралардын тобун түзүп, барс жөнүндө концептуалдуу түшүнүк берүүдө. [1,5- том: 489] б) метафоранын экинчи функциясы - эмотивдик чыңалуу функциясы. Бул ошондой эле *“Экспрессивдүү (expressive) функциясы”* катары белгилүү. Бул функция utterance алуучусуна багытталат. Бул функция биздин эмоцияларыбызды өркүндөтүү үчүн иштелип чыкпаса дагы, аны каалабасак дагы маалымат берүү иштелип чыгат. Метафоранын бул функциясы, жактаган же жактабаган адамдарга көбүрөөк кайрылат.

Ч. Айтматовдун «Фудзиямада кадыр түн» чыгармасында концептуалдык метафора чыгарманын сюжети менен тыгыз байланышта болуп, анын ар бир элементи менен кошо башталып, өнүгүп, чечилип жүрүп отурат. Себеби драмалык чыгармалардын негизин каармандардын кыймыл-аракеттери, курч сезимдерин көрсөтүүчү эмоциялар түзүп турат. Бул драманын көтөргөн проблемасы идеялык-көркөмдүк жактан өзгөчөлөнүп турат. Анткени, натыйжада, учурдун адамдары нравалык жактан канчалык деңгээлде таза жана ыплас экендиктери айтылат. Биз келтирген төмөнкү мисалдарда, чогулуп отурган достордун арасында алардын сүйлөгөн сүздөрүн жактырбай кайым айтышып отурган Мамбеттин образы окурманды кайдыгер калтырбайт. Каармандын мүнөзүн, ички дүйнөсүн ачып берүүдө, анын ар кандай психологиялык абалын чагылдырууда анын кебине өзгөчө маани берилет. Төмөнкү диалогдон бул мүнөздөр таптакыр эки башка экенин, эмоциялуу айтылган, концептуалдуу метафоралар менен даана байкоого болот. а) «Иосиф Татаевич күлүмсүрөп Мамбетке): *Ой, баатыр, сен дагы үйдө жатып, жоо саярлардын бири экенсиң, тетиги чокунун башында турган илимге эмне тиешес бар сенин?*». Мамбет: *Мен тарых мугалиминин. Тарых деген жалаң гана согуштардын хронологиясы эмес, эзелтен берки турмуш мектеби экенин үйрөтөм. Өзүң айткан интернационализм, так ошол кыйын тарыхтын аркасында адамзаттын тапкан улуу тажрыйбасы экенин да үйрөтөм*[1, 7-том: 54]. Дагы бир айта кетүүчү нерсе, синтаксистик түрмөктөр, бир өңчөй сүйлөм мүчөлөрү үч-төрт жолу катар колдонулган сүйлөм конструкциялары көркөм текстте эмотивдик чыңалууну жаратат. Мындай сүйлөм конструкциясы каарманга тымызын психологиялык иликтөө максатын да көздөйт, ошондой эле эреже катары, көптөгөн окуяларда жазуучу колдонгон метафораларда стилдин жөнөкөйлүгү, сүрөттөөлөрдүн кыскалыгы баса белгиленет. Бул колдонуу төмөнкү мисалда концептуалдуулук менен шартталган: б) Мамбет : *-Болуптур, болуптур, ак сөздөн мен да качпайм. ...Керт башынын кызыкчылыгын көздөп, мансап кууп, илимди топ таштай ойноткон Өсүпбайлар (Иосифбай)жат мага... ыраазысыңбы жообума?*» [1:65]. Жогорудагы диалогдордон Өсүпбай менен Мамбеттин бири – биринен түп тамырынан бери айырмаланып турган адамдар экенин метафоралар өзгөчө байкалат. Ички карама-каршылык, сезимдердин күрөшү жана каармандардын моралдык азабы төмөнкү метафоралар аркылуу концептуалдуу берилген: Өсүпбай бардык нерсеге, илимге да ат үстүнөн мамиле кылган, мансабы, керт- башы үчүн гана «күйүп-бышкан» адам. Ал эми Мамбет, өз ишин чын ыкласы менен аткарган адам. Бул чыгармасында да жазуучу каармандардын ой-толгоолорун, кыймылын жандуу, элестүү сүрөттөө менен бирге эле психологиялык жактан эмоцияны күчөтүп, идеянын ачылышын шарттаган көркөм – каражаттарды, метафораларды чебер пайдалана алган. с) Сүрөттөөчү функциясы дагы метафоранын негизги функциясы, мында метафора сын атооч менен колдонулат да, сүрөттөөчү функцияны аткарып кандайдыр бир деңгээлде аныктоочтук милдетти да аткара алат. Бул функцияны тактоодо жазуучунун 1986 – жылы жарык көргөн «Кыямат» романынан да мисалдарды келтире кетсек. Көркөм чыгарманын предмети – адам. Айтматов дагы бул чыгармасында адамдык сапатка өзгөчө басым коюп, адамдын ички жана тышкы дүйнөсүн тереңден аңтарып, ачып көрсөтүүнү максат кылып койгон. Өзгөчө нашаачылардын мүнөзү төмөнкүдөй сүрөттөлөт. «*Гришандын адамдык сапаты, чабандарга кандай «жыргал тартуулай алаары» вагондогу алааматта көрүнөт. Бангилердин ырайымсыз, катаал жан албас мыкаачы болоору Авдийди сабап киришкенде ачыкка чыгат*». Айтматов метафораны окурманга анын сүрөттөлгөн кубулуштарга аралаштырууга багытталган оозеки таасиринин куралы катары колдонот жана да нашаачыларга, хунтачыларга автор бир эле сүйлөм менен мүнөздөмө берет: «*Алтоо тең турмушта жолу болбогон, өздөрүнөн башканын баарына нааразы, ошон үчүн баарына ызырынган, андыктан дүйнөгө да ошондой мамиле кылган немелер.*»

Чындыгында, Айтматовдун чыгармаларында көчмөн элдердин образына таандык ар кандай дүйнө менен байланышкан конкреттүү, кайталангыс улуттук образдын табияты байкалат, муну биз жогорудагы анализибизден көрөбүз. Жаңы доордо төрөлгөн анын

каармандары (талдообуздагы Өсүпбай, Мамбет, Гришан) дүйнөнүн кыргыз элесин жаркын чагылдырышкан. Автордун көңүлү жергиликтүү элдин турмушунда жана аң-сезиминде болуп жаткан чыныгы өзгөрүүлөргө, эски идеяларды талкалоого жана жаңы адамдын төрөлүшүнө, мотивдерге, оор акыл эмгегине, ойлордун жана сезимдердин диалектикасына бурулган. Негизги конфликт (Бостон менен Базарбай, Иосиф Татаевич менен Мамбет, Жаабарс менен ырайымсыз аңчылар, экология, базар экономикасы жана адамдар, адам жырткычтар жана карышкырлар) акырындык менен тышкы көрүнүштөрдөн баатырдын мүнөзүнүн тереңдигине өтөт. Айтматовдун прозасында ушуга окшогон психологиялык анализ каражаттарынын үлүшү кыйла жогорулаган, ошондуктанбы концептуалдуу метафоралар автордун стилдик каражатынын бирине айланган. Ал эми романдагы карышкырлар турмушунун сүрөттөлүшү да өзүнчө метафоралык линия. Айтматовдун карышкырлары-« аң сезимдүү» ак-караны, жакшы- жаманды ажырата билген, кээ бир адам жырткычтарынан түбөлүк өйдө турган карышкырлар. «Дал ушул кокустук тагдыр Бостон менен Базарбайдын ортосундагы чырмалышкан түйүндөрдү ого бетер күчөттү». [1: 373]

Ошентип, концептуалдык метафора көркөм текстте билинбеген менен олуттуу көркөм – эстетикалык милдетти аткарат. Жогоруда биз карап өткөн Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы метафоралык моделдер, концепция чөйрөсүнө кирүүгө өбөлгө түзүп, адамдардын дүйнө кабылдоосун жана жүрүм-турумун жакшыраак түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берет, кыргыз элинин түшүнүк чөйрөсүнө мүнөздүү универсалдуу өзгөчөлүктөрдү ачып турат. Автордун чыгармачыл мурасында Айтматовдун концептуалдуу метафорасы көркөм ой жүгүртүүнүн универсалдуу каражаты катары реалисттик образдарды жаратууга жана автордун ой-ниетин ишке ашырууга салым кошкон. Атайын семантикалык жүгү бар метафоранын бул түрүн колдонуу чыгарманын адеп-ахлактык милдеттерин чечүүгө багытталган.

Элдин жашоосу Айтматов тарабынан философиялык түшүнүктө көрсөтүлүп, жазуучунун көңүлү жалпы адамзаттык баалуулуктарга жана жакшылык менен жамандыкка каршы туруу көйгөйлөрүнө, чыныгы сүйүүнүн жана достуктун бактысына, адамдык кадыр-баркка, берилгендикке туулган жер. Ушул көйгөйлөр жана баалуулуктар аркылуу улуттук кыргыз мүнөзүнүн өзгөчөлүгү концептуалдуу метафоралар менен таамай көрсөтүлөт. Айтматовдун повесттеринде такай жалпы адамзаттык баалуулуктар жеңишке жетет жана бул алардын жандуу табияты жана башкы кадыр-баркы.

Жыйынтыктап айтканда, биз:

а) Айтматовдун метафораларынын жогоркудай семантикалык мазмунунда концептуалдык элементтерди айырмалоого болот деп баса белгилейбиз: когнитивдик багыттын негизги максаты объективдүү чындыкты концептуалдаштыруу моделдерин орнотуу жана сүрөттөө болгон.

б) Адамдын таанып-билишиндеги концептуалдык метафоралар адабий баарлашуу процессинде кол жеткис боёкторду жаратат жана инсандын жана бүтүндөй маданият жамаатынын дүйнө таанымынын өзгөчөлүктөрүн чагылдыра алат.

в) Метафоралык моделдер, концептуалдык чөйрөгө кирүүгө өбөлгө түзүп, адамдардын жана жаныбарлардын дүйнө кабылдоосун жана жүрүм-турумун жакшыраак түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берет, чыгармаларда концептуалдуулукка мүнөздүү универсалдуу белгилерди ачат.

Мындан тышкары, концептуалдык метафорада сөздөрдүн маанисин сөздүн ар тараптуу, бирок күчтүү лексикалык жана семантикалык маанисин жаратат.

***Пайдаланылган адабияттар:***

1. Айтматов Чынгыз. Чыгармаларынын он томдук толук жыйнагы: 4,6, 7 –том, Роман, өмүр баяндык аңгеме . /Түз. А.Акматалиев,М.Касымгелдиева.–Б.: -«Улуу тоолор», Кыргызстан, 2018.-518б.
2. Galperin I.R. Stylistics of the English language. – М.: High School, 1977. – 332 p.
3. Скребнев Ю.М. Основы стилистики английского языка. - М.:АСТ, 2004. – 221 с.
4. 4)English-Kyrgyz Dictionary= Англисче-кыргызчасөздүк.- Editors: C.D. Sharshekeeva etc.-Bishkek: Inter Constructions LLS, 2005, 477.
5. Williams C.B. Style and vocabulary. – London: Pearson Books Ltd., 2005. – 368 p.

*Рецензент: Азизбек у. Б. - филология илимдеринин кандидаты, И. Арабаев атындагы КМУнун доценти.*